

KRAUSZ TAMÁS

Viták a német–szovjet megnemtámadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?

Két évvel ezelőtt, a szovjet–német megnemtámadási szerződés 70. évfordulójának apropóján a fél világ az egyezmény egy új értelmezésének lehetőségéről vitázott. A polémia „begyűrűzött” Magyarországra is. Az egyidejűleg számos országban elindított vitasorozat tétje és célja az volt, hogy a szovjet–német megnemtámadási egyezményt a II. világháború kirobbanásának, a „totalitárius diktatúrák közös felelősségének alapvető dokumentumaként mutassák be”.¹ A vita egyértelműen megmutatta az alapvető ellentmondást: míg egyfelől az oroszországi levéltárak jóvoltából e témakörben óriási mennyiségű levéltári anyagot szabadítottak fel és publikáltak, addig másfelől az egész vitában – Amerikától Európáig – a levéltári források játszották a legkisebb szerepet. Még furcsább, hogy Európában minél keletebbre megyünk, annál kevésbé számít a levéltári források jelentősége. A politikai-legitimációs cél errefelé talán még egyértelműbb, mint nyugatabbra: a világháborúért és a Szovjetunió megtámadásáért való felelősség egy részét le kell Hitler vállalórnai és áttenni Sztálinéra, azzal a céllal, hogy elhallgassák a nyugati hatalmak „megbékéltetési politikájának” (1934-1939) és a kelet-európai kisállamok diplomáciájának történelmi felelősségét a náci Németország felemelkedésében, uralma kiterjedésében, a világháború kitörésében.

Másfelől, manipulatív módon összecsúsztatnak itt két kérdést. Tudniillik az a kérdés, hogy mi Sztálin személyes felelőssége abban, hogy a Szovjetunió az 1941. június 22-i náci támadáskor nem volt kellően felkészülve a honvédő háborúra, keveredik azzal a kérdéssel, hogy Sztálin felelős-e a háborúért, Lengyelország, illetve a Szovjetunió megtámadásáért.

Nyilvánvaló, hogy itt egy irányított felülvizsgálat zajlik, amely a *felelősség kérdéséről* szól. Nem bukkant fel tudomásom szerint az utóbbi húsz évben sem olyan forrás csoport, amely azt bizonyítaná, hogy a Szovjetunió és a náci Németország viszonyát – mindenféle „taktikai együttműködés” ellenére is – alapjában és lényegében ne az ellenségeskedés határozta volna meg. Azt gon-

¹ E jelenség leleplezése és cáfolata érdekében az oroszországi levéltári források közreadása mellett sokat tett az 'Isztoriccseszkaja Pamjat' alapítvány igazgatója, A.P. Djukov: *Pakt Molotova i Ribbentropa v voproszah i otvetah*. Fond 'Isztoriccseszkaja Pamjat', Moszkva, 2009.

doltam, evidenciának számít, hogy a hitlerizmus már születése pillanatától fő ellenségeként a „judeo-bolsevista” Szovjetuniót, a marxizmust határozta meg, hiszen a náci ezt képviselték a *Mein Kampf*tól az 1937-es legnépszerűbb propaganda-kiadványukig, a *Der Ewige Jude*-ig és tovább..., amit mindig és következetesen deklaráltak is nyilvános gyűléseken vagy rendezvényeken; s 1941. június 22-től mindezt kétséget kizáróan gyakorlatilag is bizonyították. Mi végre kell ilyesfajta evidenciát a történetírásnak „felülvizsgálnia”? A rendszerváltás előtt szinte senkinek nem jutott eszébe, komoly történésznek meg pláne nem, hogy a paktum megkötése a szovjetek részéről egy előre elhatározott terv eredménye lett volna. Semmiféle olyan hiteles forrás, dokumentum nem létezett és nem létezik, amely ezt alátámasztaná, noha – mint jelezni fogjuk - hamis dokumentumok fabrikálására sokszor történt kísérlet az utóbbi húsz évben, de rövid úton fény is derült azok manipulációs jellegére.

Magyarországon ez a vita oly szármalmasan játszódott le a politikai napi- és hetilapokban, tv-és rádiócsatornákon, hogy az embert nagyon elgondolkoztatja a mainstream történeti publicisztika hazai színvonalának hanyatlása tárgyában.² Húsz-harminc évvel ezelőtt elképzelhetetlen volt már, hogy a magyar történetírás képviselői egy nagy nemzetközi történészvitához kapcsolódva megengedhették volna maguknak, hogy a frissen megjelent új forrástömegeket egyszerűen negligálják egy-két fabrikált dokumentum kedvéért, és csupán az ideológiai fantazmagóriáikat ismételtessék. Ma ott tartunk, hogy ez lehetséges.³ Az abszurd koncepciók, legfőképpen annak meghirdetése, hogy a II. világ-

² E tekintetben igen meggyőzően érvel Gyáni Gábor a holokausztkutató Karsai Lászlóval szemben, jelezve ez utóbbi holokauszt-felfogásának elméleti-módszertani gyengeségeit.

³ Minden szakmai elkötelezettségnél erősebb vonzása van a politikai intenciójú légvárépítésnek és szakmai köntösben jelentkező – jobb szó híján – politikai kóklerkedésnek, melynek két nagy mestere Magyarországon Ungváry Krisztián és Karsai László. Ám hiába vonult fel velük szemben szinte a teljes szakma, jól bírták szuflával az ideológiai bozótharcot. Ld. a magyarországi vita anyagát: Mitrovits Miklós: Egy paktum furcsa évfordulója. *Élet és Irodalom*, LIII. 36. szám, 2009. szeptember 4.; Ungváry Krisztián: Egy paktumról. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 38. szám, 2009. szeptember 18.; Mitrovits Miklós: A történelem átértelmezése? *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 39. szám, 2009. szeptember 25.; Ungváry Krisztián: Hét pont. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 40. szám, 2009. október 2.; Karsai László: Időutazás Hitlerrel, Sztálinnal és Trockijjal. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 40. szám, 2009. október 2.; Sz. Bíró Zoltán: Érvék és paktumok. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 41. szám, 2009. október 9.; Székely Gábor: Egy vita margójára. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 43. szám, 2009. október 22.; Karsai László: Vélemények és tények. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 48. szám, 2009. november 27.; Ungváry Krisztián: A bolsevik gyakorlat. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 49. szám, 2009. december 4. Mint a vitából kiderül, Ungváryt (és persze a szovjet tematikában is megvilágosodott szakértő társát, Karsait) az sem zavarta, hogy ellenfelei bebizonyították, koncepciója egy nem létező dokumentumra épül. Feltételezésével ellentétben Sztálint nem mozgathatta a világforradalom koncepciója a 30-as évek második felében, mert éppen attól a koncepciótól vonult vissza. Ilyen horderejű tévedésekért bizonyára egy közönséges egyetemi vizsgán

háború kitörése a paktumból ered, és így az jórészt Sztálin felelőssége, arra szolgál, hogy elmossa a különbségeket a hóhér, a náci Németország és az áldozat, a Szovjetunió között. Nem csoda, ha számukra a tudomány területén szokásos érvelés és vizsgálódás minden jelentőségét elveszítette. Csupán kihirdetik az új „végeredményt”. Persze hasonló tárgyban és hasonló szerzőkkel szemben már korábban mások is rámutattak a „történelemátírás” jelzett módszerének rendkívül káros voltára, amely a tudomány zászlaja alatt bevonult a hazai médiába is, és szinte minden ellenállás nélkül eluralta azt.⁴ A dokumentumok, a levéltári források nyílt és cinikus semmibe vétele, az elméleti képzetlenség és tájékozatlanság e korlátlan burjánzása, a minden tudományos megfontolás pökhendi félredobása a széles nyilvánosság előtt sajnos nemcsak az említett szerzők hitellességét ássa alá, hanem kárt tesz magának a történetírásnak is, mert a fontos szakmai viták helyett a délibábos, politikai intenciójú „történeti” publicisztika útvesztőibe tereli a szakmai kérdések komoly tárgyalását.

Eleve politikai céllal keletkeztek magában Oroszországban is a nemzetközi kihatású – egymással persze bizonyos értelemben összefüggő – hamisítások, amelyeket nagy dérrrel-dúrral Magyarországon és Kelet-Európában is elpuffogtattak. Ismert, hogy a nagy honvédő háború történetének alapvető meghamisítása sok évvel ezelőtt elkezdődött, még valamikor a 90-es évek elején, amikor Goebbels cinikus ötletét, miszerint a náci Németország csak preventív háborút indított a Szovjetunió ellen, úgymond, a szovjetek akartak elsőként támadni, könyv formában, kicsit „kiszínezve” piacra dobták Moszkvában. A 2003-ban elhunyt híres író, Vlagyimir Bogomolov így vélekedett az esetről: „Még 1993 elején tudomásomra jutott, hogy V.B. Rezun katonaszökevény (Szuvorov) könyveit »fentről« szorgalmazták és részben (olcsó papír rendelkezésre bocsátásával) szponzorálják.”⁵ Magyarországon is mindjárt akadt a hamisításnak földi apostola.⁶ Legalább ilyen népszerű volt az a nyilvánvalóan hamis dokumentum („Generalnoe szoglasenyije” – általános egyezmény), amelyet a Pamjaty nevű szélsőségesen nacionalista és antiszemita szervezet vezetője, Dmitrij Vasziljev mutatott be 1999-ben Moszkvában. A „do-

sem lehetne sikeresen túljutni. Mindennek ellenére a Rubikon c. folyóirat Ungváry és a szerkesztő jóvoltából az összes hazugságot a napokban megismételte.

⁴ E szerzőkkel szemben milderre már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet Sipos Péter egy tárgyyszerű vitáirában: Hozzászólás egy sajátos recenzióhoz. Élet és Irodalom, 2005. március 11.

⁵ Idézi I. Szmirnov: Barna partedli az aranyifjúnak. Eszmélet, 84. sz. 192.o. (oroszul: Илья Смирнов: Коричневый слюнявчик для мальчика-мажора. Селсис 2008. 3. 154–161.)

⁶ Ugyanaz a történész, aki minden orosz-szovjet tematikájú problematikához hozzászól, anélkül, hogy valaha látott volna orosz nyelvű forrást, igen határozottan foglalt állást hosszú évek óta. Ld. ennek lelepleződését az Eszmélet folyóiratban, Werth Mark: Az Ungváry jelenség. Eszmélet (2002 ősz) 55. sz. és a témakör Kerekasztal-vitáját ld. Konok Péter - Krausz Tamás - Sipos Péter - Ungváry Krisztián - Vargyai Gyula - Zeidler Miklós: Magyarország és a II. világháború. Eszmélet, 61. (2003. tavasz)

kumentum” azt volt hivatva bizonyítani, hogy az NKVD Állambiztonsági Főigazgatósága és az NSDAP állambiztonsági főhivatala (Gestapo) kölcsönös együttműködésre lépett, kölcsönös segítséget nyújtottak egymásnak. A dokumentum, amely oly mértékben volt hamisítvány, hogy szerzői kénytelenek voltak a sok képtelenség miatt „újraserkeszteni” és újra közreadni, azt a sztorit adta elő, hogy az NKVD és a Gestapo közösen kívántak fellépni a „zsidó fenyegetés” ellen. Még könyvek is keletkeztek a képtelen hamisítást igazolandó.⁷ Sajnos Magyarországon is gyökeret vert a hamisítás „rendszerelváltó iskolája”. Ehhez hasonló koncepciózus hamisítás – szintén a paktummal kapcsolatos torzítás eszköze –, melyet Ungváry importált Magyarországra: egy 1939. augusztus 19-i soha el nem hangzott Sztálin-beszédre épül. Az említett vitában ezt a hamisítást magyar történészek visszautasították.

Egyértelmű tehát: a hamisításoknak az a célja, hogy a Szovjetunió, az államszocializmus történetét ezen összefüggésben is diszkreditálják, kriminalizálják azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy az így átírt történelem az új polgári rendszer ideológiai legitimitását erősítse Kelet-Európában és a szovjet utódállamokban. De vajon ez volna-e az alapfeladata a történetírásnak? Ha igen, akkor a jelzett prezentista történetfelfogás és „szakmai” teljesítmény feltétlenül dicsérendő, mert kiszolgálja a hatalmi elit valamely csoportosulásának ideológiai szükségleteit, igényeit. Ám ha valami más a történetírás alapfeladata, például az adott kérdéskör új forrásainak a kutatásba való bevonása (még akkor is, ha e források orosz nyelven találhatóak), akkor az ideológiai „ügyeskedések” kívül állnak a tudományként felfogott történetírásról. Előadásom a címben jelzett témakört igyekszik visszaterelni a források által alátámasztható tények birodalmába.

A PAKTUM TÖRTÉNELMI FELTÉTELEIRŐL

A történetírás megnyugtatóan tisztázta, hogy a szovjet-német megemlékezési szerződés megkötésének három alapvető oka volt, melyeket feltétlenül figyelembe kell vennünk, ha a paktum történelmi jelentőségét, „értékét” meg kívánjuk ítélni.⁸ (Németország részéről a szándék nyilvánvaló volt: nem akart két fronton harcolni.) Ránki György a II. világháború történetével foglalkozó jeles és terjedelmes művében már az 1970-es évek elején megfogalmazta azt a történetírói konszenzust, amelynek napjainkban történő felülvizsgálatára fentebb utaltam. Érdemes Ránki álláspontját hosszabban idézni, mert később a magyar történetírásban ez a pozíció alapjait tekintve gyökeret

⁷ Ld. e hamisításról és annak hatásairól Djukov id. m. 21.o. skk.

⁸ Ld. erről például: Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953*. Yale University Press, New Haven and London, 2006.

eresztett, ám napjainkban e gyökerek kivágása került napirendre. „A müncheni egyezmény után – melyben Anglia és Franciaország kormánya a béke megmentésére hivatkozva feláldozta a csehszlovák szövetségest, s hallgatólagosan elismerte a német hegemoniát Dél-Kelet-Európában, terjeszkedési törekvéseit Kelet felé ösztönözve – a szovjet kormány korábbi politikájának módosítására kényszerült. Míg korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak 1939 nyarán tárgyaláson sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a megnemtámadási egyezmény megkötésére.”⁹

Összefoglalóan. 1. A paktum szovjet aláírásának (és titkos záradékának¹⁰) döntő oka - a nyugat-európai nagyhatalmak ún. megbékéltetési politikája volt Hitler hatalomra jutása után, amely a müncheni egyezményben csúcso- sodott ki. Ez a nyugati politika mindvégig, egészen a háború kitöréséig (kísérlet egy „második Münchenre”) fennmaradt, mégpedig a náci birodalom példátlanul agresszív terjeszkedése ellenére: az Anschluss, Csehszlovákia fel- darabolása, az I. és II. bécsi döntés, Danzig. Anglia és Franciaország minden- fajta nemzetközi szerződés és egyezmény ellenére csaknem mindent lenyelt, amit Hitler eléjük tett.

2. A szovjet vezetőség minden kísérlete, hogy Lengyelországgal és álta- lában a kelet-európai kisállamokkal bármiféle szövetséget kössön, meghi- úsult. Beck lengyel külügyminiszter – hiába az erős francia nyomás – még akkor sem fordult a szovjetekhez kölcsönös segítségnyújtási szerződés meg- kötése érdekében, amikor 1939. augusztus 23-án Ribbentrop megérkezett Moszkvába: „még mindig az volt a szilárd meggyőződése, hogy egy független Lengyelország nagyobb eséllyel jut egyezségre Hitlerrel. Úgy vélte, Szovjet- Oroszország kezd elfordulni Európától, és ez jó hír volt számára.”¹¹

3. Sztálin a „kollektív biztonság” megteremtésére irányuló politikájának általános elutasításával párhuzamosan egyre fenyegetőbb problémának ér- zékeltte, hogy a Szovjetunió a nemzetközi politikai erőterben végletesen el-

⁹ Ránki György: A második világháború története. Budapest, Gondolat, 1973. 7. o.

¹⁰ Hogy a paktum záradéka mennyiben volt titkos Anglia és az USA számára, azt jól mutat- ja, hogy a paktum 70. évfordulójára rendezett moszkvai történész-konferencián bejelen- tették: még a paktum aláírásának napján a titkos záradékról az amerikaiak is tudomást szereztek egy, a moszkvai német követségen dolgozó amerikai hírszerzőn keresztül. Nem véletlen, hogy a paktumot tulajdonképpen Churchill is védelmébe vette már néhány hét- tel az egyezmény megkötése után a brit alsóházban, amikor úgy vélekedett, még mindig jobb, hogy a Vörös Hadsereg állomásozik a vitatott határoknál, és nem a Wehrmacht került közelebb a szovjet területekhez.

¹¹ A.J.P. Taylor: A második világháború okai. Bp., Scolar Kiadó, 1998. 311.o.

szigetelődött. Ráadásul Sztálin tudta (hiszen éppen ekkor zajlott a Vörös Hadsereg lefejezése, a „megbocsáthatatlan bűn”), hogy a Szovjetunió nincsen felkészülve a háború megvívására. 1939-ben a háború időpontjának kitolása számára élet-halál kérdésnek tűnt, hiszen München után egyértelmű volt, hogy Hitler kelet felé fordul. A kritikus történetírás sem kérdőjelezi meg az egyezmény megkötésének elkerülhetetlenségét, elismerve, hogy a szovjet kormány végső soron csak az egyezmény és a háború között választhatott. Ám hogy a paktumot a „bölcesség” és az előrelátás (mint a szovjet történetírás általában) vagy a kényszerűség és korábban elkövetett hibák termékének tekintjük-e, az nyilvánvalóan történetészleleti és kutatói elkötelezettség dolga.¹² De ezek az okcsoportok olyan történelmi összefüggések láncolatát foglalják magukban, amely önkényesen nem bontható szét.

A LENGYEL–BALTI HARAKIRI

A mostanában Oroszországban publikált levéltári források is egyértelműen megerősítik a „rég” evidenciát (ha egyáltalán vannak még evidenciák), hogy a balti államok és Lengyelország hatalmi elitjeinek meghatározó csoportosulásai még 1939-ben is a Szovjetuniót tartották egyes számú ellenségnek, nem pedig a náci Németországot. A szovjetek számára pedig a balti államok, mint eredendően antant-teremtmények, német befolyás alatt egy háború esetén katonai-stratégiai szempontok miatt képeztek fontos térséget: elzárhatták volna a Balti Flottát, és a Wehrmacht kedvező helyzetből támadhatta volna Leningrádot. A szovjetek ezen okokból kifolyólag ragaszkodtak a szomszédos balti államok semlegességéhez. Ezt megerősítő a Szovjetunió még 1939 tavaszán is kísérleteket tett arra, hogy a nyugati nagyhatalmakkal együtt garanciákat adjon a balti államoknak – de sikertelenül. Még folytak a tárgyalások Angliával és Franciaországgal, amikor június 7-én Lettország és Észtország megnemtámadási szerződést kötöttek a náci Németországgal. (Tehát az első „megnemtámadási szerződést” nem is a Szovjetunió kötötte meg a náci Németországgal!) Ezt követően az Abwehr főnöke, Canaris tengernagy és a Wehrmacht szárazföldi csapatainak vezérkari főnöke, Franz Galder tábornok tett látogatást a térségben. Miközben Németország pozíciói szemmel láthatólag megerősödtek a balti államokban, a szovjet vezetők régi félelmeiket látták beigazolódni: a Baltikum felvonulási térséggé válik egy Szovjetunió elleni támadás számára. Ebben a helyzetben merült föl ismét, hogy a Szovjetunió vagy háborúba lép gyakorlatilag egyedül, vagy pe-

¹² Vö. Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada. Budapest, História Könyvtár, MTA TTI, 1997. 430.o. és Sipos Péter: A II. világháború és az azt követő békek. Bp., IKVA, 1991. 25-35.o.

dig egyezsége lép Németországgal.¹³ Mind a szovjet vezetők, mind pedig a nyugatiak kezdettől fogva így is értelmezték a paktumot: a moszkvai angol követ, Sir Stanford Cripps 1941. szeptember 27-i bizalmas beszámolójában (amely novemberben került Sztálin, Molotov, Berija és Merkulov elé) így tájékoztatta főnökeit: „Semmilyen kétség sincsen a tekintetben, hogy a paktum aláírásának közvetlen oka, ahogyan ezt nem egyszer a szovjet vezetők közölték, az a kívánságuk, hogy kívül maradjanak a háborún. Ezt úgy tartották megvalósíthatónak, legalább is egy időre, hogy megkötik az egyezményt Németországgal.”¹⁴

A londoni észt képviselőten dolgozó szovjet ügynök még 1939. augusztus 1-én is azt jelentette a szovjet felderítés megfelelő instanciájához, hogy Angliában „különösen gyakran közölnek értesítéseket az erős német befolyásról Észtországban és Lettországon a Mediterranean Press Agency-n keresztül, amely Párizsból kapja az információt és kapcsolatban van a szovjetekkel is.”¹⁵ A balti államok német „ellenőrzésének” tényeit reflektáló felderítési dokumentumok különösen fontosak azért is, mert jól jelzik, hogy *mit tudhatott Sztálin valójában* a Szovjetunió „bekerítésének” tényeiről.

Természetesen itt egy hosszabb folyamatról volt, vagyis a kelet-európai kis államok és Lengyelország fent jelzett attitűdjére Sztálin és kollégái nem hirtelen, 1939-ben jöttek rá. Évek alatt formálódott meg az a lengyel álláspont, amely a lengyel érdekeket – meglepő és kitartó vaksággal – a náci Németországhoz kötötte a Szovjetunió és Litvánia ellenében. Gondoljuk meg, hogy a lengyel hatalmi elit még 1939 augusztusában is szemben állt egy olyan angol–francia–szovjet katonai egyezséggel, amely magában foglalta volna Lengyelország katonai védelmét is, ami kis részben magyarázta az angolok és franciák moszkvai tárgyalásainak lagymatagságát 1939 augusztusában. Ha a forrásokat nézzük, kiviláglik, hogy ennek a szovjetellenes gondolkörnek és politikai praxisnak mély gyökerei voltak. Már 1933 októberében, amikor a Népszövetség a hitleri Németországgal szembeni szankciókra készült, mert Németország a leszerelési konferenciáról visszahívta képviselőit, Lengyelország a szankciók ellenzéséről biztosította a náci birodalmat és javaslatot tett egy, a Szovjetunióval szembeni szövetségre, amely még a náci vezetők számára is túlságosan radikális javaslatnak tűnt. Végül azonban 1934 januárjában aláírtak egy közös német–lengyel deklarációt a viták békés rendezéséről.

¹³ Vö. Djukov id. m. és O. Ken-A. Rupasov: Moszkva i sztrani Baltyii: Opit vzaimootnosenij, 1917-1939 gg. – Sztrani Baltyii i Roszsziya: obscesztve i goszudartsztva. Moszkva, 2002.

¹⁴ Pribaltyika i geopolityika. 1935-1945. Raszszezkrecsennie dokumenti Szluzsbi vnesnej razvedki Roszszijszkoj Federacii. (Összeállította: L.F. Szockov) Szluzsba vnesnej razvedki Roszszijszkoj Federacii. Arhiv SzVR Roszszi, Moszkva, 2009.142.o.

¹⁵ Pribaltika i geopolitika, id. köt. dok. 23-27. ügynöki jelentések Lengyelországból /23./ és Észtországból /24.dok./.

Amikor pedig a Szovjetunió 1934 szeptemberében a balti államok sérthetlenségéről akart Lengyelországgal egy deklarációt aláírni, Lengyelország ezt német nyomásra és Varsó litvániai területi igényei miatt elutasította. A lengyel vezetők Párizst is olyan értelemben informálták, hogy Lengyelország kész sorsát Németországhoz kötni. Lengyelország abban is követte a náci Németországot, hogy amikor az európai határok konkrét „felülvizsgálata” megkezdődött, 1938 márciusában a Litvánia határainál húzódó demarkációs vonalon szervezett provokáció keretében ultimátumot nyújtott át a litván vezetőségnek háborús fenyegetés ellenében, hogy ismerje el hivatalosan az 1920-ban a lengyel hadsereg által elfoglalt és 1922-ben annektált területeket. És Lengyelország hatalmi elitje akkor tette fel a koronát erre a dicstelen történelmi szerepre, amikor a náci Németország Csehszlovákiát feldaraboló agressziójában részt vett, elragadván a Cieszyn-i (Teschen) területeket.¹⁶ A lengyel hatalmi elit „bölcssége” legfeljebb a magyaréhoz hasonlítható.

Lengyelország más kelet-európai országokkal kapcsolatban általában is a németekkel való kapcsolatait tartotta meghatározónak. 1935 áprilisában egy Romániából származó titkos távirati közlés alapján (a dokumentumon közelebbről nem meghatározott napon, de abban a periódusban, amikor Göring Varsóban járt) Sztálint egy jelentésben arról informálták, hogy Lengyelország és Németország mindent elkövetnek, hogy a szovjet–román tárgyalások a kölcsönös támogatásról megszakadjanak. „Április 20-án a lengyelek azzal fenyegetőztek, hogy megszakítják a lengyel–román szövetséget”, amennyiben Románia „nem a Németországhoz való közeledés irányvonalát folytatja. A román király közölte a lengyelekkel, hogy nem köt paktumot a Szovjetunióval Németország és Lengyelország nélkül...A király kész Németországgal az aktív közeledés politikáját folytatni.” Továbbá a Szluckij, a Belügyi Népbiztosság Állambiztonsági főparancsnokság Külföldi Ügyek Osztályának parancsnokhelyettese által jegyzett dokumentum arra is felhívta a szovjet vezető figyelmét, hogy a német és lengyel tábornoki törzsek között egy, a Szovjetunió ellen irányuló konvenció kötöttetett.”¹⁷

Más, későbbi olyan dokumentumok is szép számmal Sztálin asztalára kerültek, amelyek a lengyel kormány és a balti államok szovjetellenes politikai stratégiáját tükrözik, és amelyek mindenféle „kétoldalú paktum” megkötését ellenzik a Szovjetunióval a náci Németországgal való jó viszony megőrzése érdekében. Példának okáért szintén Szluckij küldte Sztálinnak, Molotovnak és Vorosilovnak 1937 szeptemberében annak a titkos jelentésnek a másolatát, amelyet az észtországi lengyel nagykövet küldött a lengyel külügyminisz-

¹⁶ Vö.: M.I Meltyuhov: 17 szentyabrja 1939: szovetszko-polszkie konflikt, 1918 – 1939. Moszkva, 2009. 168-182.o.

¹⁷ Szekreti polszkoj polityiki. Szbornyik dokumentov (1935–1945). Összeállította: L.F. Szockov, Moszkva, 2009. 21.o.

ternek 1937. július 8-án. A dokumentum a következőkről informál: egy észti katonai forrás azt az értesülést szerezte, hogy a másik két balti állam politikai javaslatokat kapott a Szovjetuniótól, amelyek a kapcsolatok javítását célozták. Az észti álláspont e tárgyban egyértelmű – szól a forrás. Ez konkrétan abban áll, hogy „ami a Moszkvával való szorosabb (észt – KT) kapcsolatokat illeti kétoldalú paktumok formájában, Észtország semmilyen kombinációba nem fog beleegyezni”.¹⁸ Egy másik, 1937. augusztus 31-én keltezett titkos dokumentum, a lengyel vezérkar 2304/2/37 számú direktívája¹⁹ már „bármiféle Oroszország megsemmisítéséről” fantáziált, a gyakorlati célok tekintetében a lengyel katonai felderítés az emigráns elemekből szeparatista mozgalmakat kívánt létrehozni, hogy azok felhasználásával a Kaukázust, Ukrajnát és Közép-Ázsiát elszakítsa a Szovjetuniótól.²⁰ E Párizs központú szervezőmunkában őszintén, nem kertelve az emigráns „nacionalista radikalizmusra” helyezték a hangsúlyt, ahogyan a titkos dokumentum orosz- és szovjetellenes célok kapcsán fogalmaz: „Pilsudski stílusában”.²¹ Mindez Sztálint és a szovjet vezetőket mélyen elgondolkoztathatta a lengyel politika valódi szándékait illetően – felidézve nyilván az 1920-as esztendő „csalódásait” is.

A lengyel politikához hasonlóan a balti országok vezetői is annak az illúzióknak a fogságában voltak, hogy anélkül egyensúlyozhatnak a náci Németország és a Szovjetunió között, hogy a nagyhatalmak elnyelnék őket. Ám a paktum *titkos záradéka* megmutatta, hogy háború idején a katonai-stratégiai érdekek minden más érdeket „überelni” fognak.²² A paktum, amely magában foglalta a Baltikum anektálásának perspektíváját, 1940 késő tavaszán azért vált aktuálissá, mert radikálisan megváltozott a katonai helyzet. Norvégia és Dánia után a náci Németország Franciaország ellen fordult. A Szovjetunió a megváltozott katonai feltételrendszer közepette előretolta határait gyakorlatilag Németországig. Ebbe a megfontolásba illeszkedett, hogy 1941 júniusában a párt Központi Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa határozatának („A Litván, a Lett és az Észt SZSZK szovjetellenes, bűnözői és társadalmilag veszélyes elemektől való megtisztításának intézkedéseiről”) megfelelően megkezdtek azoknak a társadalmi csoportoknak a deportálását, amelyek poten-

¹⁸ Uo. 218.o.

¹⁹ Uo.: 201. o. skk

²⁰ Uo.: 204-205.o.

²¹ Uo.: 208.o., 213.o., 215.o.

²² A szovjet korszakban a titkos záradékot sohasem említették, még pusztán létezését is tagadták. A 80-as évek végén a későbbi „nagy leleplező”, D. Volkogonov (a Szovjet Hadsereg Politikai Főcsoport 1991-ben ’megvilágosodott’ főnöke) budapesti tartózkodása során jelen sorok szerzőjének jelenlétében cáfolta a titkos záradék létezését, noha akkor már Sztálin-biográfiainkban idéztünk belőle, hiszen régóta kerengett a szöveg a különböző nyugati kiadványokban. Ránki akadémikus a paktum Németországban őrzött másodpéldányáról azt mondta, hogy Molotov aláírása rajta valódi, autentikus.

ciálisan a szovjetellenes erők táborát vezethették vagy erősíthették volna. Az NKVD vezetősége által kidolgozott határozat, amely kutyafuttában készült, először csak Litvániára vonatkozott, majd a dokumentumba később, az utolsó percben kézzel írták bele Észtország és Lettország nevét. Meg kell jegyezni, hogy a Baltikumban a magántulajdonos, a kapitalista rendszerhez kapcsolódó társadalmi csoportok nem egyszerűen társadalmi háttérül szolgáltak kormányaiknak, hanem olyan szövetségest láttak a náci Németországban, amely garantálhatta a kapitalizmus fennmaradását az államszocializmust bevezető Szovjetunióval szemben.²³ (Más kérdés, hogy a Baltikum hirtelen „szovjetizálása” és a vele járó deportálások olyan csoportokat is a németek oldalára állítottak, amelyek egyébként talán semlegesek lehettek volna.) A Szovjetunió elleni náci német támadással szinte egy időben a litván nagyvárosokban, majd Lettországban és Észtországban is a helyi „aktív nemzeti erők” által végrehajtott véres antikommunista és antiszemita leszámolások kezdődtek, amelyek beleáramlottak a németek által megszervezett holokauszt folyamatába, és amelyekről később – már az „eredményeket látva” még az Einsatzgruppe „A” parancsnoka is nagy elismeréssel jelentett Berlinnek.²⁴

A MEGÍTÉLÉS MÉRCÉJÉRŐL

A paktum és a titkos záradék megítélésének problémáját el kell választani az 1939. szeptember 28-i német-szovjet barátsági szerződés megítélésétől. Noha a paktum megítélése során sem adtuk át magunkat az „átmoralizálás” régi ideologikus szokásának, és racionális-történeti kiindulópontokat kerestünk és vázoltunk föl, ugyanakkor a „barátsági” szerződés a háború elején a semleges szovjet magatartást besározta. Természetesen a „barátság” emlegetése a sztálini diplomáciában nem szolgált másra, minthogy a németeket megnyugtassa afelől, hogy a Szovjetunió betartja a meg nem támadási egyezményben előírtakat. De mindenek ellenére a „barátsági szerződés” az antifasiszta propaganda leállításával katasztrofális hatást gyakorolt a Szovjetunió önvédelmére, az egész nemzetközi munkásmozgalomra és az antifasiszta nyilvánosságra. E szerződés mind a mai napig ideológiai eszközül szolgál azok

²³ Vö. Djukov id. m. , 29-31.o. 47-52.o. M. Imjarv: Baltyijszkie sztrani v 1939 – 1940 gg.: zamisli i vozmozsnosztyi. Mezdunarodnij krizisz 1939 - 1941 gg.: Ot szovetszko-germanszkij dogovorov 1939 goda do napagyenija Germanii na SZSZSZR. Moszkva, 2006. 276.o.

²⁴ Ld. Franz Walter Stahlecker, SS Brigadenführer, az Einsatzgruppe „A” parancsnoka jelentését 1941. október végén in: Pribaltyika. Pod znakom szvasztyiki (1941-1945). Szbornyik dokumentov. Objegyinyonnaja redakcija MVD Roszszii. Aszszociacija „vojennaja knyiga”, Moszkva, 2009. A litvániai és lettországi helyzettel szembeállította Stahlecker a beloruszait, mert ott „a lakosság nem kész semmiféle pogromra”. 160-163.o.

számára, akik a szovjet–német együttműködés dimenzióit az eredeti határokon messze túlviszik azzal a céllal, amelyet jelen írás keretei között fentebb felvázoltunk. A német–szovjet megnemtámadási szerződés megítélésének konszenzusos mércéje Churchill fentebb említett rádióbeszéde lehet, amelyben a paktumot, illetve következményeit így ítélte meg: „Oroszország az önérdek hideg politikáját követte. Mi azt kívántuk volna, hogy az orosz hadseregek a jelenlegi vonalon mint Lengyelország szövetségesei álljanak, ne mint támadók. De az a tény, hogy az orosz hadseregek ezen a vonalon állnak, ez nyilvánvalóan szükséges volt Oroszország biztonsága érdekében a náci fenyegetés ellenében. Mindenesetre ez a vonal ott van és létrejött egy keleti front, amelyet a náci Németország nem mer megtámadni.”²⁵ Igen, a 30-as évek olyan korszak volt, amikor az egymásnak feszülő nacionalista nemzetállamok vélt vagy valós érdekei – láttuk ezt a lengyel– balti összefüggésben is vagy a müncheni politikában – önsorsrontó módon minden józan számításnál, minden más megfontolásnál erősebbnek bizonyultak. Valójában az „önérdek hideg politikája” már senkit nem érhetett meglepetésként 1939-ben. Nem volt ugyanis egyetlen állam sem Európában, amely korlátozta volna önmagát. Amikor a náci Németország 1941. június 22-én végül megtámadta a Szovjetuniót, maga tépte szét a paktumot. Utólag a paktumot úgy beállítani, mint valamiféle stratégiai szövetség dokumentumát, amely „logikusan” következett a „totalitárius diktatúrák” természetéből, nem több tehát, mint közönséges történelemhamisítás, a történetírás „pamfletírássá” züllesztése, a történettudománynak a modern politika játékszerévé való átalakítása.

Megjelent: Bartha Eszter-Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót.* Budapest, Ruszisztikai Könyvek XXXII, Komáromi Nyomda és Kiadó, 2011.

²⁵ W. Churchill: *The Second World War.* Paperback, London, 1948. II. köt. 42. o.